

населення відбувалося пропорційно зменшенню кількості землі.¹⁴³ Це призвело до того, що поселяни перед 1861 р. мали клаптики землі, які не відповідали мізерним державним нормам Російської імперії. До того ж реформа 1861 р. призвела до майнової диференціації поселян. Заможніші акумулювали значні земельні площі, поступово перетворюючись на сільську буржуазію. Бідніші селяни взагалі втрачали свою землю і йшли в найми до своїх односельців та сусідніх поміщиків або поповнювали ряди пролетаріату у місті.

3.3. Діяльність військових губернаторів у галузі національної та релігійної політики

В першій половині XIX ст. кількість населення в губернаторстві зростала досить форсованими темпами. Миколаїв був відкритим для оселення представників усіх національних і релігійних груп. Сюди навіть засилялись злочинці, бродяги для роботи на підприємствах морського відомства [20, с. 219]. У 1803 р. виданий Маніфест про звільнення із заслання злочинців і про оселення їх у південних містах. 12 квітня 1806 р. вийшов указ Сенату, за яким отримали дозвіл на оселення у Миколаєві єретики, які розкаялися і повернулися під опіку православної церкви [107, арк. 21]. За Указом 1806 р. у Таврійській губернії та Миколаєві дозволялося оселятися іноземцям, в тому числі французам, які присягнули на вічну вірність Російській імперії [110, арк. 1-3]. До 1808 р. в Миколаєві перебували 400 полонених турків [109, арк. 1 зв., 4, 6 зв., 7], уряд Туреччини навіть виділяв кошти на їх утримання [108, арк. 15, 28]. На 1822-1823 рр. в Миколаєві і хуторах вже мешкала 10931 особа (5697 чол. і 5234 жін.).

Маніфестом Катерини II від 22 лютого 1784 р. Севастополь, як і Миколаїв, було відкрито “для всіх народів, що в дружбі з імперією нашою знаходяться” [470]. Але невдовзі Указом від 13 лютого 1798 р. іноземцям було заборонено оселятися в Севастополі, “яко військовій гавані”. Взявши курс на повне підпорядкування міста військово-морським потребам, Олександр I 1 січня 1807 р. видав Маніфест, за яким не тільки забороняв іноземцям оселятися в місті, а й користуватися правами і пільгами по громадянству, промисловості, торгівлі або мореплаванню [114, арк. 2-2 зв.]. У цьому аспекті варто підкреслити, що головний командир Чорноморського флоту І.І. де Траверсе на той час ще не мав російського підданства і не був православного віросповідання (!). П.Сумароков у 1803 р. підкреслював, що севастопольська громада складалась в основному з військових та їх дружин, загальна кількість населення доходила до 20 тис. осіб [329, с. 192, 194, 217]. Але з іншого боку, уряд сам сприяв оселенню представників різних національностей в

*Адміралтейський собор
у Миколаєві*

Севастополі, підштовхуючи їх переходити у вічне підданство Росії. Більшість з них поступала на службу в Чорноморський флот. Так, на початку XIX ст. у Севастополі з'явилися греки, англійці, італійці, євреї тощо.

Греків почала приймати на морську службу ще Катерина II, при Павлі I вони направлялись на навчання до Морського кадетського корпусу. В часи О.С.Грейга (1816-1833 рр.) греки займали на флоті “місця першого плану”. М.Закревський згадує, що греки були флагманами і капітанами, курс морських наук, російську, французьку та італійську мови знали краще від росіян. Серед найвидатніших Закревський називає флагмана М.Н.Кумані, який у війну 1828-1829 рр. відзначився у битві при Сизополі, флотського начальника К.Ю.Патаніоті, обер-інтенданта Чорноморського флоту Н.Д.Критського, гідрографа Є.П.Манганарі. Навіть севастопольська громада в ті роки поділялась на три частини: найбільша – грецька, вдвічі менша – російська та італійська. Севастополь, “здавалося, складався з одних тільки греків”, старше покоління яких дотримувалось давніх традицій, молодше виховувалось на тих же принципах, що й російська молодь. Населення перемішувалось, “чоловіки і діти італійок були вже італійцями, грек, одружений з росіяною, ставав росіянином, а росіянин, одружений з гречанкою, греком”. Особливі товариства складали в Севастополі категорії “балтійців” і “миколаївців”, вони не належали до жодного кола. Окрему категорію складали й “доморослі”, тобто молоді люди, які народилися й проживали в Севастополі [344, с. 179-181, 183, 185, 186, 202]. За даними Д.І.Каллістова на 1804 р. в Севастополі мешкало 183 душі цивільного стану, на 1810 р. – 218, на 1822 р. – 500, а загальна кількість населення міста доходила до 25 тис. мешканців [444, с. 22].

Після війни 1828-1829 рр. і чуми 1830 р. Севастополь заповнила хвиля різного люду. М.Закревський пише, що в Севастополі проживали англійсько-, французько-, австрійсько-, турецько-, грецькопіддані і просто сардинці, італійці, швейцарці, німці тощо. “...Всім їм не заборонялося тоді перебувати й проживати тимчасово – скільки кому і як забагнеться: торгувати, надувати, спекулювати, промишляти...” [345, с. 53, 54, 59, 61-63, 84-85].

Таку ж політику російський уряд проводив щодо неправославного населення. Уряд сприяв переходу віруючих різних конфесій у

православну віру і надавав новонаверненим пільги. Так, у 1806¹⁴⁵ р. дуборців, які не розкаювалися, заарештовували і засилали до Сибіру. Тих, хто бажав повернутися в лоно православної церкви, світська влада передавала єпархіальному архієрею для обряду розкаювання. Після нього світські й церковні установи встановлювали за розкайними постійний нагляд, але дозволяли їм оселитися за бажанням [107, арк. 21].

В 20-ті рр. XIX ст. з'явилися в Севастополі постники і скопці. Постники не відступали від догматів православної церкви, але прирікали себе на надмірний піст, під час походів Чорноморського флоту більшість з них хворіла цингою і помирала. Скопці з'явилися у 1823 р., тоді ж один чоловік помер від оскоплення, двох матросів засудили і заслали на Кавказ [345, с. 47]. Російська влада, захищаючи інтереси офіційних релігій, в першу чергу православної, вела активну боротьбу проти сектантства. 4 серпня 1816 р. вийшов указ про порядок призову в армію скопців. Ті, хто проводив оскоплення, і ті, хто оскопив сам себе, відловлювались і відправлялись на службу до Сибіру і Грузії, а недієздатні – в Іркутську губернію [113, арк. 2].

Більш лояльно влада ставилась до старообрядців. Ще у 1804 р. в Миколаєві була побудована й освячена старообрядницька церква для проведення богослужіння за стародрукованими книгами [122, арк. 1-3, 10-11]. 2 лютого 1825 р. в Миколаєві за наказом О.С.Грейга відвели місце для спорудження Євангелічної церкви. Серед панів-попечителів євангелічного приходу були офіцери Чорноморського флоту і навіть директор Депо карт капітан 2-го рангу М.Б.Берх, майбутній військовий губернатор і головний командир [118, арк. 13].

Окрему національну й релігійну категорію становили євреї, які почали селитися в Новоросійському краї задовго до заснування губернаторства. Першими тут з'явилися в другій половині XVIII ст. переселенці із Польщі і Західної Росії. У 1807 р. вони заснували в Херсонському повіті перші землеробські колонії, у цей же час євреї оселилися в Миколаєві і Севастополі [26, с. 68-69]. У 1811 р. у Миколаєві вже існував кам'яний єврейський молитовний будинок [111, арк. 14-16]. Чорноморські верфі давали багато роботи єврейським підприємцям і купцям. Головне управління Чорноморського флоту не могло обійтися без постачальників-євреїв:

Церква Пресвятої Богородиці усіх скорбящих радості

*Загальний вигляд хоральної
синагоги у м. Миколаєві*

“вигідніше і діяльніше їх не знаходилося” [350, частина неоф., с. 163-164, 167]. Євреї вільно проживали у південних містах, найбільш активні навіть брали участь у міському самоврядуванні [345, с. 54-59].

Згідно з курсом уряду на повне підпорядкування міст і селищ військового губернаторства морському відомству 20 листопада 1829 р. було видано імператорський указ про виселення євреїв з Миколаєва

і Севастополя [356, с. 80-81]. На думку М.Закревського, приводом до прийняття такого рішення послужили крадіжки матеріалів і припасів у Миколаївському адміралтействі. Хоча російські майстри і чиновники попадалися частіше, ніж євреї, “уся сума злочинів по адміралтейських крадіжках покладалася на євреїв”. Виселення євреїв також могло бути сфабриковане євреями-монополістами, які таким способом намагалися позбутися конкурентів [350, частина неоф., с. 164, 167]. Виконання указу було покладено О.С.Грейгом на тимчасовий розпорядничий комітет Головного управління Чорноморського флоту і портів.

Розуміючи згубні наслідки такого рішення уряду, О.С.Грейг неодноразово клопотав про відстрочення виконання указу, підкреслюючи, що виселення євреїв підірве економічне становище Миколаєва і Севастополя. 5 квітня 1830 р. віце-адмірал К.Ю.Патаніоті сповістив тимчасовий розпорядничий комітет про постанову єврейської громади м. Севастополя, у якій говорилося про катастрофічне становище севастопольських євреїв. У місті було тільки 4 сімейства купців, що займалися великою торгівлею і мали двоповерхові будинки. Більшість – біднота, що заробляла шматок хліба важкою працею: годинниківі, ювеліри, капелюшники, кравці й ін. Чумний карантин призвів усе населення Севастополя, у тому числі і євреїв, до убогості і голоду [356, с. 83-88]. Тому, не дочекавшись відповіді з Петербурга, на свій страх і ризик, О.Грейг призупинив виселення євреїв з військового губернаторства: 13 травня 1830 р. він видав наказ про це в Миколаєві, 22 травня того ж року – в Севастополі. А 15 червня 1830 р. він одержав з Міністерства внутрішніх справ лист, у якому останнім днем для виїзду було визначено 31 грудня 1832 р. для власників нерухомості і 1 травня 1831 р. для тих, хто її не мав [356, с. 89]. О.С.Грейг здійснив ряд заходів, спрямованих на полегшення тяжкого стану євреїв:

тим, хто вже продав свої будинки, дозволено було проживати в Миколаєві і Севастополі до 31 грудня 1832 р.; інші одержали право продавати свої будинки за вільними цінами; у листопаді 1831 р. був відданий наказ по Чорноморському відомству, відповідно до якого всі установи і чини, а також приватні особи зобов'язані були повернути борги євреям і розрахуватися з ними повністю.

Губернії, призначені для проживання євреїв, були охоплені епідемією холери і повстанням поляків, тому губернські євреї в березні 1832 р. клопотали про відстрочку виїзду ще на 5 років. О.С.Грейг, “який близько до серця приймав становище євреїв у довірених його управлінню містах”, просив відстрочити виконання указу “якщо не на 5 років, те хоча б на термін, “бажаний Уряду”. 5 липня 1832 р. імператор дозволив відкласти виїзд ще на один рік, але з умовою, щоб “після закінчення цієї відстрочки висилка євреїв зроблена була рішуче без найменшого зволання”. 13 серпня 1833 р. О.Грейг писав міністру внутрішніх справ, що з євреїв, що переселилися, “близько 1/3 частини померло від убогості” і ще раз наполягав на скасуванні указу 1829 р.

Наприкінці 1833 р. О.Грейг був призначений членом Державної ради і виїхав з Півдня в Петербург. Останнім його подарунком севастопольським і миколаївським євреям було розпорядження уряду про нову й останню відстрочку. Міністр внутрішніх справ 26 грудня 1833 р. повідомив євреїв, що на прохання колишнього Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора О.С.Грейга їм дозволено залишитися в Миколаєві і Севастополі ще на три роки. Останнім днем для виїзду призначено 31 грудня 1836 р. [356, с. 88-96].

Сам О.С.Грейг, особливо в останні роки перебування на Півдні, неодноразово піддавався нападкам і доносам з боку шовіністично настроєних російських дворян. Серед них були майбутній мовознавець В.І.Даль, Ф.Ф.Вігель, адмірал М.П.Лазарев [390, с. 21-22]. Причиною став таємний шлюб адмірала О.С.Грейга, хрещеника Катерини II, з єврейкою Юлією (Лейкою) Михайлівною Сталінською. Красуня Юлія була в Миколаєві законодавицею мод. Володіючи тонким смаком і чарівністю, зуміла створити в адміральському будинку салон, до якого входили молоді офіцери і чиновники Чорноморського флоту й адміралтейства. Вона

*Синагога на вул. Привозній
у м. Миколаєві*

народила адміралу трьох синів: Самуїла, Івана, Василя і дочку Юлію. Офіційно дружиною Грейга Юлія була визнана в 1873 р. під час відкриття в Миколаєві пам'ятника адміралу О.С.Грейгу [392, с. 111].

М.П.Лазарев після вступу на посаду негайно наказав вигнати всіх євреїв з Миколаєва “найсуворішими заходами”, “без усякої пощади і помилування”. 6 грудня 1833 р. євреї направили скаргу Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору М.С.Воронцову, який також просив Лазарева призупинити виселення євреїв хоча б до ухвалення рішення Кабінетом Міністрів. З аналогічним проханням звертався до Лазарева начальник Головного морського штабу князь О.Меншиков. Тільки допомога О.С.Грейга врятувала євреїв від виселення взимку 1833 р.

25 червня 1836 р. генерал-лейтенант Тулуб'єв, один із заступників Лазарева, порадив євреям виїхати з губернаторства до кінця літа, тому що “усі ті, які залишаться там до 31 грудня цього року, будуть у цей день рішуче вислані з міста під конвоєм, незважаючи ні на який вплив атмосфери, і ніякі прохання їх до уваги не приймуться”. Характерна відповідь М.П.Лазарева севастопольському єврею Маркусу Бердень Блюгу, годинникареві. Лазарев писав: “...заводити і лагодити годинник є справа не настільки важлива, щоб ніхто в цілому місті, крім Блюга, не міг відремонтувати, особливо за платіж. Утім, якби і зробилася годиннику така поломка, що виправити її у Севастополі майстра не знайшлося, то можна повсякчас відіслати його для того на суднах у м. Одесу” [356, с. 99]. Багато євреїв, впадши у відчай, приймали православ'я, деякі йшли на службу в Чорноморський флот, тому що указ 1829 р. не стосувався євреїв, що служили на флоті. Якщо в Миколаєві на початок 30-х років XIX ст. проживало 715 єврейських сімейств (24 купецьких, 691 міщанських) і 424 холостяка [569, с. 32-33], то після виселення в Миколаєві залишилося 14 родин, у Севастополі – 12. Залишені вони були в зв'язку з виконанням релігійних обрядів євреїв-військовослужбовців, хворобою, грошовими зобов'язаннями або судовими справами. Але вже 21 січня 1837 р. адмірал М.П.Лазарев рапортував імператору про остаточне виселення євреїв з міст Миколаєва і Севастополя [356, с. 100].

Репресивні заходи М.П.Лазарева стосувалися не тільки євреїв. У 1836 р. він віддав розпорядження “вигнати з Севастополя усіх іноземців, що вештаються без діла, в т.ч. і тих, що відшукують дворянство, і без особливої потреби не впускати їх у місто, в тому числі греків” [345, с. 65, 70].

У 1842 р. було встановлено порядок приведення іноземців до присяги на вічну вірність Російській імперії. Перейти у вічне російське підданство могли всі іноземці, крім євреїв. Приведення іноземця до

присяги здійснювалось духовною особою його віросповідання в присутності членів губернського правління. Батьки мали право разом з собою привести до присяги дітей, але за бажанням могли залишити всіх дітей або одного у званні іноземців [500; 131, арк. 2-3]. Військові губернатори в першу чергу сприяли переходу в російське підданство особам духовного звання, які служили на флоті. Для прийняття присяги священники представляли свої послужні списки в російському перекладі, метричні свідоцтва на своїх дітей тощо. Циркуляр МВС від 2 грудня 1848 р. зобов'язував військових губернаторів щорічно звітувати в III відділення власної канцелярії імператора про кількість іноземців, що прийняли присягу, і надсилати їх списки [127, арк. 2].

10 вересня 1851 р. указом Сенату було дано пояснення щодо можливості різним категоріям неросійського населення постійно проживати в Севастополі. Не могли перебувати в місті іноземці, які не вступили у вічне підданство Росії та їх діти, які народилися до прийняття батьками вічного підданства Російської імперії. Діти, які народилися від батьків, підданих Росії, мали право проживати в Севастополі й користуватися усіма правами, що й російські громадяни. Іноземці могли приїздити до Севастополя для укладання контрактів і взяття підрядів у морському відомстві. Ті, які змогли укласти контракт з казно, мали право залишатись у місті до закінчення обов'язків, передбачених контрактом, інші після закінчення торгів зобов'язані були виїжджати з міста [135, арк. 26]. На підставі цього указу нижнім чином Балаклавського грецького батальйону, які носили грецькі прізвища, розпорядженням тимчасового військового губернатора від 28 лютого 1847 р. було дозволено оселитися у Севастополі та його окрузі [128, арк. 3, 6].

Напередодні Кримської війни кількість населення в містах військового губернаторства була найбільшою за всю першу половину XIX ст.: в Севастополі у 1850 р. вона складала 45046 осіб (40140 чоловік і 4906 жінок, в тому числі 33693 нижніх чинів), в Миколаєві – 40838 осіб (23632 чоловіки і 17206 жінок, в тому числі 21161 нижній чин) [129, арк. 10-11]. Ці дані вилучені з офіційних статистичних звітів, в яких за основу брався становий та релігійний розподіл населення. В першій половині XIX ст. визначалось п'ять основних станів: дворянський, військовий, міський, селянський і духовний. За релігійною приналежністю виділялись православні, єдиновірці, розкольники, вірмено-григоріанці, римо-католики, євангелісти-лютерани, іудеї, караїми, мусульмани. Окремо подавалися звіти на членів релігійних сект. В окремих статистичних звітах зустрічається розподіл за національностями, але слов'янське населення подається під загальною

*Татарська мечеть
у м. Миколаєві*

назвою “малоросіяни”. Тому виділити окремі групи росіян, українців, білорусів неможливо.

Під час Кримської війни російський уряд виселяв з військового губернаторства неугодні категорії населення. З Кримського півострова, в тому числі і з Севастополя, вислали татар, у благонадійності яких виникли сумніви. Після завершення війни Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор “знайшов незручним” повернення

цих татар до Криму. Згідно з Положенням Кабінету Міністрів від 2 квітня 1857 р. татарам – селянам і міщанам – надали право оселитися у внутрішніх губерніях Росії разом з родинами, чиновники або дворяни могли оселитися, де завгодно, крім Криму. Цей указ стосувався лише татар, поведінка яких була схвалена поліцією. Інші ж залишались під гласним наглядом поліції. Миколаївський військовий губернатор та Херсонське губернське правління отримали наказ: “ні під яким приводом” не видавати татарам паспорти для поїздки до Криму [155, арк. 1].

Під особливим наглядом в роки війни знаходились турецькі піддані. М.Б.Берх рапортував князю О.С.Меншикову в Севастополь про всіх турків і членів їх родин, які проживали в Миколаєві [138, арк. 1-3].

У 1852 р. надійшов указ про виселення болгар з Севастополя, які приїхали в Російську імперію на запрошення графа Дібича у 1830 р. з м. Бургас і займались в основному ремеслами і торгівлею. 30 вересня 1852 р. всі вони звернулись з проханням до імператора про відстрочку виїзду з Севастополя. Адмірал П.С.Нахімов підтримав їх прохання. Він вважав, що виїзд болгар, які займаються торгівлею і ремісництвом, ускладнить економічну ситуацію і від себе просив про п’ятирічну відстрочку. М.Б.Берх вважав, що для продажу майна достатньо буде й 3-х років, а такі, що не мають власності, мають бути вислані негайно. Під час Кримської війни більшість болгар покинула Севастополь і поселилась в Бахчисараї. Будинки їх були зруйновані, тому у 1857 р. їм залишилося лише продати місця, на яких стояли їх будинки і лавки, та покинути місто [135, арк. 9-10, 23-24, 27-28].

Після війни спонукальні заходи до виїзду іноземців посилювалися. 11 червня 1855 р. адмірал М.Б.Берх розпорядився відправити всіх англійців з Миколаєва до Москви. Від’їзд їх супроводжувався обшуком речей. Миколаївський поліцеймейстер В.М.Карабчевський вважав, що англійці, які

багато років служили в адміралтействі, добре знають місцевість, засоби оборони міст, в змозі вивезти “...який-небудь план або знімок...” [141, арк. 2-3, 14-16].

Виїзд іноземних підданих, євреїв та інших категорій неросійського населення, представники яких в основному займалися торгівлею і ремеслами, ускладнив надання жителям губернаторства можливості купувати необхідні товари й послуги. Російські купці й майстри, незважаючи на запрошення уряду, не дуже поспішали переїжджати до Севастополя й Миколаєва. Контрадмірал П.М.Юхарін 21 серпня 1856 р. доповідав у канцелярію військового губернатора в Миколаїв, що він дозволив перебування у Севастополі іноземним торговцям і ремісникам, “котрі, на мою думку, своїм промислом, при хорошій поведінці можуть бути корисні місту...” В списку Юхаріна було 20 чоловік, серед яких лікар і аптекар, каретник, столяр, рибак, булочник, власники готелів і магазинів.

В іншій доповідній записці від 3 листопада 1856 р. Севастопольський військовий губернатор Ф.Д.Бартенев повідомляє, що після залишення союзними військами Севастополя наїхало до міста багато іноземців з метою торгівлі. Тому поліції необхідно вислати всіх іноземців, в тому числі греків і євреїв, до Євпаторії або за кордон. Їх відправка була покладена на жандармського полковника Щербачова. Поліція вимагала від них підписку про виїзд, але впевнившись, що добровільно вони не виїдуть, вирішила застосовувати до них більш жорсткі засоби. Було встановлено останній термін для виїзду – 15 травня 1857 р. Іноземців зібрали в поліції і оголосили їм повеління імператора покинути Росію. Вони ж вважали, що указ імператора підроблений. Француз Драгон “схватив себе за голову обома руками і, тупаючи ногами, кричав”, що він не бажає виїжджати з Севастополя. Така ж реакція була й у француза А.Гюго та інших. Незважаючи на протести іноземців, адмірал П.М.Вукотич, згідно з розпорядженням Новоросійського генерал-губернатора графа А.Строганова, після 15 травня

*Мінарет мечеті
у м. Миколаєві за радянських
часів*

*Католицький собор
у м. Миколаєві*

1857 р. встановив за іноземцями гласний поліцейський нагляд і почав відправляти їх за кордон за власний кошт, а їх будинки, лавки й товари продавати за безцінь. Виручені кошти у випадку виїзду іноземця на батьківщину пересилались йому через відповідні консульські установи [145, арк. 1, 7, 10-11, 15, 25, 28, 30, 39-40, 44, 47, 52].

Нова хвиля виселень чекала й на єврейське населення. Після війни в губернаторстві залишались лише євреї, які служили на флоті або на підприємствах морського відомства. Під час Кримської війни (1853-1856 р.) вони разом із представниками інших національностей встали на захист Севастополя. С.Шмерлінг вказує, що тільки на старому єврейському цвинтарі

в братській могилі поховано до 500 єврейських воїнів [571, с. 748-749]. На кошти, зібрані євреями Півдня України, у 1864 р. в Севастополі встановлений обеліск “Пам’яті єврейських солдатів, що загинули за Батьківщину при обороні Севастополя під час війни 1854-1855 рр.” [460, с. 1-4]. Інші категорії єврейського населення протягом багатьох років не мали права постійно проживати в межах Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства. Їхнє перебування там дозволялося лише для прийняття спадщини, відстоювання законних прав у судах та заради торгових справ. У цих випадках поліція самостійно дозволяла євреям знаходитися в губернаторстві рівно шість тижнів. Подальше перебування залежало від військового губернатора, що міг продовжити встановлений термін в Севастополі на один, а в Миколаєві на два місяці [152, арк. 6]. У 1852 р. євреям було заборонено брати підряди на інженерні роботи в Севастополі [49, стовп. 97]. На 1857 р. у Миколаєві проживало 133 єврея з 37703 жителів, тобто 0,4%; у Севастополі з 11887 жителів – 13, тобто 0,1% [163, арк. 68]. В адміралтейських поселеннях і на хуторах євреї взагалі не проживали. Однак уряд не змінив своєї політики і навіть цю малу кількість мав намір негайно виселити.

Нижніх чинів з євреїв передали з морського в сухопутне відомство. Рабини в морському відомстві стали не потрібні. Рабин Фройзельман Розумний, що служив у флоті більше двадцяти років, у 1857 р.

Миколаївською міською поліцією був висланий з міста, незважаючи на старість і хвороби [153, арк. 1, 3]. Приблизно в цей же час із Севастополя був висланий його син Мошко Розумний, також рабин морського відомства [169, арк. 1]. У 1857-1858 рр. із Севастополя висилалися євреї, що служили в Севастопольській питній конторі купця Шмерлінга [152, арк. 7, 8, 38]. Через рік з Миколаєва був виселений фахівець з виготовлення бронзових прикрас Берко Садкер з родиною. Виконуючий обов'язки військового губернатора віце-адмірал Г.І.Рогуля так прокоментував виселення Б.Садкера: "...зважаючи на те, що євреям... проживання в Миколаєві заборонене, я за таке негідне клопотання виніс управі догану і разом з цим наказав на майбутній час не утруднювати начальство з подібними представленнями" [166, арк. 1-4].

В другій половині XIX ст. політика російського уряду щодо єврейського населення поступово стала змінюватись. Указом Сенату від 24 липня 1859 р. євреям-купцям усіх трьох гільдій дароване право проживання, промислів, торгівлі, підрядів, відкупів, придбання нерухомості в Миколаєві і Севастополі на загальних підставах з містами, що входили в межу постійної осілости [59, стовп. 705]. Не записаним у гільдії і цехи купцям, ремісникам і міщанам "...ні в якому разі не дозволялося проживати в Миколаєві і займатися ремеслами у своїх закладах, хоча б вони і мали установлені свідчення на звання майстрів..." [262, арк. 4-5]. Миколаївський військовий губернатор адмірал Г.І.Бутаков 17 вересня 1859 р. доручив міським думі і поліції контролювати дотримання євреями умов поселення, заняття торгівлею і ремеслами в містах [262, арк. 1]. Одночасно на вимогу ремісничої управи, думи і поліції він розпорядився, щоб євреї, які бажають оселитися в Миколаєві, спочатку записувалися в гільдії міст, що знаходяться в межі осілости, а потім переїжджали до Миколаєва [165, арк. 35-38]. І хоча євреї виконували усі вимоги губернатора, дума і реміснича управа, бажаючи усунути конкурентів, влаштовували їм перешкоди, не дозволяючи займатися своїм ремеслом [165, 1-2, 10-11, 16, 29, 32-33]. Незважаючи на всі труднощі, кількість євреїв поступово збільшувалась. У 1859 р. у Миколаєві проживало євреїв 186 осіб [154, арк. 17], у 1860 р. – 328 [154, арк. 28], у 1861 р. – 608 [165, арк. 36]. В адміралтейських поселеннях євреї з'явилися тільки з 1861 р. [150, стат. таблиці]. За цей же рік є дані про проживання євреїв в миколаївських хуторах – 23 особи [165, арк. 36].

Миколаївський військовий губернатор Б.О. фон Глазенап, оцінивши ситуацію в губернаторстві, 11 квітня 1860 р. виклав керуючому Морським міністерством усі переваги на користь поселення євреїв у Миколаєві і Севастополі. Він писав, що Миколаїв і Севастополь після

Кримської війни майже втратили своє військово-морське значення, тому немає підстав для обмеження свободи проживання євреям, до якого б стану вони не належали. Миколаївська і Севастопольська місцеві адміністрації тільки виграють від збільшення єврейського населення, що стимулюватиме розвиток ремесел і торгівлі. До цього Б.Глазенап додав, що Миколаївська міська поліція з часу дозволу євреям селитися в Миколаєві не зареєструвала жодного випадку правопорушення з їх боку [165, арк. 44]. 28 жовтня 1860 р. євреям-відставникам з нижніх чинів надали право залишатися на постійне проживання в місті [165, арк. 65-76]. У 1861 р. євреї-міщани одержали право займатися ремеслами в Миколаєві і Севастополі. У 1865 р. Б.О. фон Глазенап клопотав у Морському міністерстві про дозвіл усім міщанам-ремісникам з євреїв вільно проживати в Миколаєві, на що одержав дозвіл 24 березня 1866 р. Саме після цього всі без винятку євреї стали селитися в Миколаєві, і загальна кількість єврейського населення швидко збільшилася [59, стовп. 705-706]. У 1870 р. в губернаторстві проживало 2486 чол. і 2666 жін. з євреїв, що складало 6,9% від усієї кількості населення [269, арк. 53]. У місті було зареєстровано 7 молитовних громад, 6 шкіл, 260 житлових будинків [269, арк. 53]. Після відкриття 1 червня 1862 р. Миколаївського комерційного порту для експортно-імпорتنних операцій велика кількість євреїв займалася хлібною торгівлею.

Б.О. фон Глазенап не тільки клопотав про поселення євреїв у губернаторстві, але і допомагав їм в інших справах. За його розпорядженнями дума видавала гроші на утримання синагоги, молитовних будинків, єврейським благодійним товариствам, допомагала бідним єврейським сімействам. У 1865 р. завдяки підтримці губернатора в Миколаєві відкрили лікарню для бідних євреїв на 10 місць. На влаштування лікарні за розпорядженням губернатора із сум коробкового збору було виділено 1400 руб. [182, арк.т4-5; 180, арк. 1, 4, 6]. Б.О. фон Глазенап неодноразово виносив догану Миколаївській думі за порушення законодавства під час обрання єврейських представників в органи міського самоврядування та самоуправління [91, арк. 76]. Нарешті "Городове положення" Олександра II від 1870 р. врегулювало питання про участь євреїв у виборах і місцевому самоуправлінні.

У 70-ті роки XIX ст. при губернаторі була встановлена посада ученого єврея. На неї особисто губернатором обиралася особа, що добре знала єврейські мови і закони віри. Учений єврей виконував усі доручення губернатора, не вступав ні в які стосунки з єврейською громадою без його дозволу, йому була встановлена заробітна платня в розмірі 900 руб. на рік. На цю посаду неодноразово претендував колишній миколаївський рабин Марко Коган [208, арк. 1-6].

На початку 80-х рр. XIX ст. на півдні Російської імперії почався антиєврейський рух. З циркуляра тимчасового Одеського генерал-губернатора від 10 вересня 1881 р. видно, що причини цих подій носили економічний характер: “Євреї за останні 20 років захопили у свої руки не тільки торгівлю і промисли, але одержали значну земельну власність, причому вони дружно направили свої зусилля не на збільшення продуктивних сил країни, а на експлуатацію корінних жителів, переважно найбільшніх класів населення, чим і викликали з його боку протест, що вилився в смутній формі – у насильствах” [223, арк. 2]. У Миколаєві погроми почалися 1 травня 1881 р. і охопили три райони міста. У 14 будинках вибиті вікна, 2 крамниці розграбовані. Губернатор М.Манганарі, крім нарядів поліції, Миколаївської фортечної артилерії і Донського козачого полку, для наведення порядку 5 квітня викликав регулярні війська [555, арк. 3-4, 14-15].

Незабаром розпочала роботу Херсонська губернська комісія з єврейського питання. Комісія визнала, що виселення євреїв негативно відбивалося на стані всього населення і запропонувала надати їм право на вільне проживання по всій території Російської імперії, підняти добробут і моральність усього населення країни, знищити всі привілеї і особливості соціального укладу євреїв, дотримуватись законності на всіх рівнях виконавчої влади. Уряд не зважив на ці висновки, а, навпаки, 3 травня 1882 р. були затверджені заходи, що обмежували права євреїв на проживання, придбання й оренду нерухомості, торгівлю по неділях за межами осілости [361, с. 79-81]. 9 травня 1881 р. Миколаївська міська дума заборонила євреям продавати на розлив алкогольні напої [221, арк. 2]. “Городове положення” 1892 р. заборонило євреям мати власних гласних у думі.

Серед євреїв же поширювалися антиросійські настрої. 20 березня 1882 р. миколаївський поліцмейстер Стройников подав військовому губернатору О.Пещурову копію листа, який петербурзьке “Братерство Сіону” надіслало рабину Абраму Лавуті. У ньому містився заклик до всіх російських євреїв швидше емігрувати з Росії [228, арк. 2-3].

Після 1895 р., коли Управління Чорноморського флоту було переведене в Севастополь, Миколаїв увійшов до межі єврейської осілости. Відносини між єврейським і православним населенням склалися не просто. 19-22 квітня 1899 р. у Миколаєві знову спалахнули погроми. Газета “Син Батьківщини” 1 травня 1899 р. організаторами погрому назвала мулярів з Орловської губернії. Євреї-підрядчики або не приймали їх на роботу, або нечесно з ними розраховувалися. У погромі також брали участь хлопці з Богоявленська і Воскресенська. Найстрашнішими були дні 20 і 21 квітня 1899 р. Євреї для захисту виставляли

156
у вікнах паски й ікони. Юрба громила будинки і квартири, відбирала товари. У передмісті побили сторожа єврейського цвинтаря, що перешкодив актам вандалізму. Виконуючий обов'язки Миколаївського військового губернатора Федотов радив євреям не виходити на вулицю, закрити свої крамниці, контори, льохи з алкогольними напоями. Незабаром бешкетування були зупинені. Активні учасники погромів були заарештовані і вислані в центральні губернії Росії під гласний нагляд поліції. Суму збитків визначили в розмірі 107443 руб., хоча її можна взяти під сумнів і вважати меншою [556, арк. 38-і, 167-169; 557, арк. 1-83; 558, арк. 1-113].

Наприкінці XIX ст. у Миколаєві було 2 синагоги і 13 молитовних будинків [74, арк. 1-2], вісім єврейських училищ, у міській бібліотеці був відкритий спеціальний єврейський відділ, де, крім книг, були журналі "Майбутність", "Схід", "Єврейське життя", "Єврейська старовина", "Єврейський світ". Існували в Миколаєві декілька єврейських благодійних закладів, у тому числі лікарня, дешева їдальня, громадська лазня, цвинтар, богадільня [103, арк. 8].

У 1899 р. у Миколаєві був створений перший сіоністський гурток, а в 1902 р. їх було вже шість. Представники з Миколаєва були учасниками 1-го Всесвітнього сіоністського конгресу в Базелі. Євреї брали участь у діяльності миколаївських осередків РСДРП, есерів та ін. Широко відомі миколаївські соціал-демократи: Л.Д.Троцький, В.А.Радус-Зенькович, Н.М.Шверник, П.Л.Ровнер. До кінця XIX ст. навколо Миколаєва вирости єврейські колонії Бобровий Кут, Ізраїлівка, Кам'янка, Інгулець, Сейдеминуха, Великий Нагартав, Малий Нагартав, Ефінгар. Важкі випробування випали на долю єврейського населення, але, незважаючи на всі перешкоди, вони зайняли своє місце серед представників інших народів і народностей, що проживали в Миколаївському військовому губернаторстві. Вони розвивали в краї торгівлю, ремесла і, зберігаючи свої національні традиції, внесли неповторний колорит у культуру південних міст і сіл Російської імперії.

Після Кримської війни російський уряд особливу увагу звернув і на стан умів віруючих. У 1858 р. вийшла "Настанова для керівництва при виконавчих діях і нарадах у справах, що відносяться до розколу" [553, арк. 2]. Розкольники, які народились у цій вірі, не переслідувались, але вони не мали права розповсюджувати своє віроучення між православними і ухилятися від виконання передбачених законом повинностей. Їм заборонялось проводити хресні ходи, голосно співати й молитися при православних, урочисто проводити вінчання, хрещення, поховання, супроводжувати покійника по вулиці, одягати мантії ченців,

клобуки та інший розкольницький одяг, відкривати нові молитовні, ставити над ними хрести й дзвіниці. Клопотання розкольників про хрещення новонароджених, шлюб, поховання покійника мали залишатись без відповіді. Місцеве начальство зобов'язане було оголошувати розкольникам, що “уряд не втручається в помилки, які супротивлять правилам істинної віри”. Цивільне начальство повинно було здійснювати найсуворіший нагляд за пересуванням розкольницьких попів і єпископів, наvertати на бік православної віри старшин розкольницьких громад. 12 лютого 1859 р. вийшла постанова Херсонського губернського правління, яка роз'яснювала застосування покарання за схилення православних до розколу. Винні засуджувались до позбавлення всіх прав, конфіскації майна, заслання на каторжні роботи або на вічне поселення до Сибіру. Іноді застосовувались тілесні покарання, після яких розкольника відправляли на поселення в Томську або Тобольську губернії. Осіб духовного звання присуджували до позбавлення сану і заслання до центральних губерній Росії. Розкольників, які не бажали повертатись у православну віру, а також тих, які покинули православну віру і перейшли в іудейство або магометанство, оселяли в Туруханському краї. За деякими вироками розкольників після тілесного покарання різками, віддавали в арештантські роти або кидали до в'язниць [553, арк. 6-7]. Ці категорії вироків затверджувались Міністерством внутрішніх справ.

В 60-ті рр. XIX ст. Миколаївська міська поліція вела слідство над розкольницькими сектами, які існували під загальною назвою молокани. Головою всіх сектантів вважався шестидесятилітній Олексій Сухотін, відставний комісар морського відомства. На допиті Сухотін заявив, що до секти належить не за переконаннями, а через фінансовий інтерес, бо кожен з сектантів за моління в його домі сплачував по 25 руб. сріблом [263, арк. 17; 554, арк. 1]. В секті “Апостольське согла́сіє” центральною фігурою була солдатська вдова Мар'яна Тимофєєва. У 1861 р. її заарештували і заточили в Одеський монастир, але вона звідти втекла. Мар'янівська секта діяла в Миколаєві понад 12 років, її членами було більше 300 осіб [263, арк. 17-18; 554, арк. 2-3, 16, 19].

12 січня 1867 р. Б.О. фон Глазенап призначив розслідування діяльності сектантів в губернаторстві. Слідчим спочатку був капітан-лейтенант Канін, а з 30 листопада 1867 р. – губернський секретар Браїлко [554, арк. 7, 15]. 7 грудня Браїлко доповідав, що в Миколаєві діє декілька сект, але важко встановити, який саме зв'язок вони мають між собою і які між ними існують відмінності [263, арк. 17; 554, арк. 19]. 21 грудня Браїлко повідомив, що в місті діє шість сект. Секта купця Микити Диковського мала більше 20 віруючих. На хуторі у

Вавилова в 40 верстах від Миколаєва збиралось на моління стільки розкольників, що все село було заставлене візками. Розповсюджували своє вчення секти “Поморці”, “Часовенна”. Скопечкї молитовні були на вул. Воєнній, на воєнному базарі [263, арк. 17].

Кількість сектантів на 1 січня 1868 р. в губернаторстві доходила до 818 осіб [554, арк. 62]. Сектантство набуло такого розмаху, що Б.О.Глазенап наказав “накрити все зборище, арештувати й приступити до слідства без участі слідчих Миколаєва, до яких губернатор не мав довіри”. Про хід слідства він доповідав Новоросійському генерал-губернатору П.С.Коцебу. Пізніше світське розслідування припинили, і прокурор Херсонського окружного суду передав справу до Єпархіального відомства [554, арк. 45, 47, 62, 80]. 22 квітня 1870 р. військовий губернатор знов наказав поліції звернути увагу на діяльність скопців в Миколаєві і посилити боротьбу з ними [263, арк. 28].

Через переслідування кількість сектантів у губернаторстві зменшилась, але з часом знов стала зростати. За статистичними даними тут проживало у 1872 р. 178 сектантів різних сект, у 1876 р. – 212 [271, арк. 77; 276, арк. 55].

Подальшим етапом у відносинах з розкольниками став указ імператора від 19 квітня 1874 р. про метричні записи шлюбів, народження і смерті розкольників [203, арк. 6-8]. 3 березня 1883 р. прийнято закон про права й пільги розкольникам “менш шкідливих сект”. Вони отримали можливість відкрито молитися. Проте ставлення влади до сектантів він не змінював. 10 лютого 1886 р. у циркулярі МВС губернатору Миколаєва вказувалось, що й серед православних міста за прикладом “іновірців” поширився звичай “обставляти у храмі труни покійників рослинами і емблемами і потім з усіма цими вінками й знаками супроводжувати покійника на кладовище разом з церковною процесією”. Це відволікало православних від думок про смерть і вічність і направляло до марнославства і суєти земного життя [265, арк. 37-38]. Надалі влада регламентувала влаштування сектантами богослужбних і молитовних зборів, але проблему цю не було вирішено.

Національні та релігійні групи в другій половині XIX ст. у військовому губернаторстві представлені: за віросповіданням – православні та єдиновірці, старообрядці, вірмено-григоріанці, вірмено-католики, римо-католики, лютерани, реформатори, баптисти, меноніти, англікани, іудеї, караїми, мусульмани, буддисти та ламаїсти тощо; за національністю – великороси, українці, білоруси, євреї, болгари, молдавани, німці, поляки, татари тощо.

У 1863 р. Миколаївський статистичний комітет здійснив перший у губернаторстві перепис населення. Спеціально була розроблена ін-

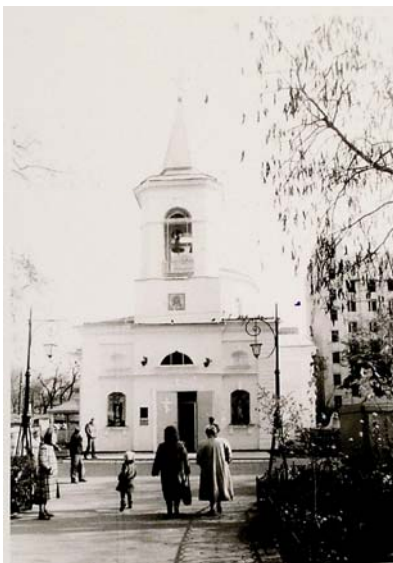
струкція для його проведення. Зібрані й оброблені зведення говорять про загальну кількість населення, розподіл за станами, віросповіданням і освітою. У цей час у місті проживало 22587 чол. і 20475 жін. [267, арк. 3-4, 70].

У 1875 р. Миколаївський статистичний комітет здійснив другий перепис населення військового губернаторства. Крім основної своєї мети – визначити загальну кількість населення міста і всього губернаторства, перепис дав великий і багатий матеріал місцевої статистики. Оброблений матеріал містив дані про розподіл населення за віком, сімейним станом, віросповіданням, заняттям і ремеслом, рідною мовою і освітою, а також про приїжджих і осіб з фізичними вадами. Національну ознаку можна простежити, розглянувши чисельність населення за ознаками “віросповідання” і “рідна мова”.

Загальне число жителів Миколаївського військового губернаторства у 1875 р. склало 82805 осіб обох статей, з них чоловіків – 45131 і жінок – 37674. Власне в Миколаєві мешкало 60328 осіб, з них 33931 чол. і 26397 жін. У 6 пригородах проживало 19433 мешканця, з них – 9668 чол. і 9765 жін., на хуторах – 3044 мешканця, у тому числі 1532 чол. і 1512 жін.

За станами населення військового губернаторства розподілилося таким чином: міщан – 54%, військових – 31,2%, дворян – 7,8%, духовенства – 0,5% та інших станів – 6,5%. У самому місті категорія “військові” складала найбільшу частку – 42% (25730 осіб, включаючи жінок і дітей).

За віросповіданням найбільшою була категорія “православні та єдиновірці” – 71734 особи, або 87% населення губернаторства. На другому місці були “євреї та караїми” – 7533 особи, тобто 9%. Інші віросповідання (4%) склали католики – 2354 особи, протестанти – 788, розкольники – 96, магометани – 87, вірмено-григоріани – 53. Однак за ознакою “віросповідання” важко визначити національність, тому що представники однієї національності могли бути віруючими різних конфесій.

Загальний вигляд грецької церкви по вул. Фалєєвській у м. Миколаєві

Церква у с. Богоявленську

Кращий результат дає розгляд даних за ознакою “рідна мова”. Як правило, люди, що говорять на мові даного народу, є представниками цього народу. Але треба зазначити, що за переписом 1875 р. термін “говорити” російською мовою вживався по відношенню як до росіян, так і до українців. В Миколаївському військовому губернаторстві переважним виявилось населення, яке говорило російською мовою – 71525 чоловік, що склало 87% від загального числа жителів. У тому числі в Миколаєві – 49413 осіб (82%), 27715 чол. і 21698 жін., у передмістях – 19145 осіб, на хуторах – 2967. На другому місці знаходилися особи, що визнали рідними єврейські

мови. У місті проживало 6546 євреїв, у передмістях – 257 і на хуторах – 54. На третьому місці в губернаторстві знаходилися особи, рідною мовою яких була польська – 1734 чол. Далі населення губернаторства розподілилося таким чином: німецьку визнали рідною мовою – 1211 жителів, караїмську – 486, турецьку – 159, татарську – 141, грецьку – 119, англійську – 88, французьку – 65, вірменську – 62, молдавську – 61, болгарську – 57, циганську – 51, чеську – 38, італійську – 37, іспанську – 7, швейцарську – 7, фінську – 7, угорську – 1, литовську – 1. Слов’янськими мовами розмовляло ще 14 осіб, але визначитися, яка з них є дійсно їм рідною, не змогли. Рідна мова 75 осіб, що жили у нічліжних будинках, не з’ясувалась [424, с. 5-7, 11-24, 33-34, 49-50 (стат. таблиці)].

У 1875 р. статистичний комітет Миколаєва також провів окремий перепис єврейського населення. Обробка статистичних матеріалів показала, що при загальній кількості населення губернаторства 82805 чол. євреями себе визнали з релігійних мотивів 7010 осіб (3654 чол. і 3356 жін.). У Миколаєві проживало 3504 душі чол. статі і 3196 жін.; у передмістях – 124 чол. статі і 133 жін., на хуторах – 25 чол. і 27 жін. Стосовно загальної чисельності населення в губернаторстві євреї складали 9%, до міського населення – 12% [424, с. 12, 21, 22, 34, 50 (стат. таблиці)].

Таким чином, на 1875 р. у Миколаївському військовому губернаторстві проживали представники 22 національностей. Весь їхній спектр представлений у Миколаєві. У передмістях і на хуторах жили росіяни,

євреї, поляки і німці. У “Короткому огляді діяльності статистичного комітету Миколаєва у 1875 році” відзначено, що число жителів губернаторства було визначено майже з математичною точністю. Навіть петербурзький перепис 1869 р., у який були вкладені солідні кошти, не дав таких точних результатів, як миколаївський.

*Лютеранська церква
у м. Миколаєві*

Треба сказати, що на даних перепису 1875 р. будувалася вся подальша статистика народонаселення Миколаївського військового губернаторства. Як правило, у звітах і оглядах губернаторів, в інформаціях поліції, статистичного комітету, подаючи кількість народонаселення, зазначали, що цифра ця отримана простим плюсуванням народжених за минулі роки та відніманням померлих від кількості жителів за переписом 1875 р.

Внаслідок адміністративно-територіальних змін 1877 р. населення губернаторства скоротилося і у 1877 р. складало 62197 осіб: 33809 чол. і 28388 жін. [380]. З розвитком діяльності Миколаївського комерційного порту кількість населення збільшувалась завдяки прибування осіб комерційного і торгового станів. Після 1877 р. ріст населення відбувався завдяки природному приросту. Серйозною перешкодою росту населення була холерна епідемія і поширення скарлатини у 1892 р. Смертність у Миколаєві досягала 27 померлих на 1000 жителів (для порівняння: в інших містах Російської імперії смертність досягала 30-38 чоловік на 1000 жителів) [410, с. 56-59].

За Всеросійським переписом 1897 р. кількість населення Миколаївського військового губернаторства складала 92012 чол. [465, передмова]. На терені губернаторства проживали представники 40 національностей [465, с. 310-311] (додаток Д, табл. 11), більше 14 релігійних конфесій [465, с. 310-311] (додаток Д, табл. 12), іноземні піддані з 24 країн світу [465, с. 48-49] (додаток Д, табл. 13). Більшість склали росіяни (61023 чол. – 66,3%) та євреї (17949 чол. – 19,5%) [465, с. 89, 92]. Євреї займалися не тільки торгівлею і ремеслами. Серед них були вчені, лікарі, аптекарі, провізори, дантисти, фельдшери, акушерки, учителі, конторники, прикажчики, ювеліри, перекладачі, чорнороби [277, арк. 4-5]. Кількість українців дорівнювала 7780 чол., тобто 8,45%. Серед інших категорій населення – поляки, німці, татари, греки, вірмени, білоруси, болгары, молдавани, французи тощо.

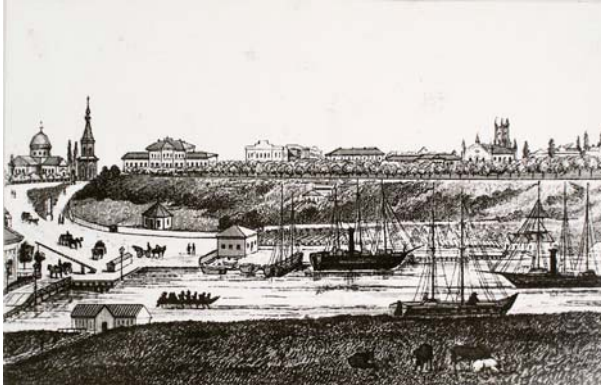
*Церква на цвинтарі
Во ім'я всіх святих*

В останній рік свого існування, за даними “Огляду Миколаївського військового губернатора за 1899 рік”, населення Миколаєва нараховувало 79283 особи (42639 чол. і 36644 жін.); у 5-ти хуторах проживало 5055 осіб (2535 чол. і 2520 жін.); усього в губернаторстві – 84338 осіб. Але тут же відзначалося, що зазначена цифра отримана, як і в минулі роки, відповідно

до результатів перепису 1875 р. Насправді населення Миколаєва мало дорівнювати 92060 осіб – кількість, що була підрахована під час першого загального перепису населення Російської імперії [451]. В “Огляді Миколаївського градоначальника” за 1900 р. (рік ліквідації військового губернаторства) повідомляється, що населення Миколаївського градоначальства нараховує близько 100000 чол. [452]. За кількістю жителів Миколаїв займав друге (після Одеси) місце в Херсонській губернії. Цікаві дані про національний склад населення губернаторства на межі XIX-XX ст. знаходяться в “Медико-санітарному нарисі м. Миколаєва” за 1900 р.: на першому місці – російсько-українське населення, 40000 осіб, на другому – євреї, 25000 осіб [410, с. 58-59].

В Миколаївсько-Севастопольському військовому губернаторстві кількісний, становий, національний склад населення змінювався під впливом різних причин – політики уряду, війн, повстань, епідемій. Долі жителів тісно переплетені: разом будували кораблі, служили на флоті, воювали, зазнавали репресій.

На початку століття уряд дозволив селитися в Миколаєві і Севастополі всім без обмежень. На службу до морського відомства поступило багато іноземців. Але, вирішивши підпорядкувати міста морському відомству, уряд намагався вислати ті категорії населення, які не мали відношення до флоту і суднобудування або за своїми релігійними і національними ознаками не відповідали інтересам імперії. Найбільшим репресіям було піддано євреїв, виселяли також греків, татар тощо. У роки Кримської війни та після неї виселялись навіть іноземці, які багато років служили в адміралтействах. Більшість репресованих направлялась на проживання у внутрішні губернії Росії. Випускати іноземців за кордон уряд не збирався. В такий спосіб, за офіційною думкою, він намагався зберегти російські воєнні таємниці.

Бульвар у м. Миколаєві, гравюра

У другій половині XIX ст., особливо після відкриття Миколаївського порту для закордонної торгівлі, кількість представників різних національностей поступово стала збільшуватись. В основному на жительство приїжджали євреї, які займались торгівлею і ремеслом. На кінець XIX ст. населення міста Миколаєва за своїм національним складом стало російсько-українсько-єврейським, представники інших національностей склали менший відсоток. Через розподіл населення тільки за станами, віросповіданням і мовою важко визначити кількість українців у губернаторстві. Цю національність виділяє лише перший загальний перепис Російської імперії, за яким кількість українців у губернаторстві дорівнювала лише 8,45%. Але, зважаючи на формування національного складу населення губернаторства в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст., можна стверджувати, що кількість українців була більшою.

У релігійному питанні уряд проводив політику сприяння офіційним релігіям, в основному православній. Іновірцям, які переходили в православну віру, надавались пільги по обранню місця проживання, оподаткуванню тощо. Жорстоко переслідувались сектанти. Військові губернатори неодноразово призначали розслідування діяльності різних сект. Сектантів, які не відмовлялись від своїх релігійних переконань, засилали до Сибіру і на Кавказ. Більш лояльно влада відносилась до старообрядців та представників євангелічного напрямку.